

Vastuoluline kaasajakujutus stalinismiaegses proosas

Koosoleku motiiv

INGA SAPUNJAN

Teise maailmasõja järel allus eesti kultuuriväli Nõukogude Liidu juhtide diktaadile,¹ muutunud oli nii kirjanduselu korraldus kui ka selle roll ühiskonnas. Tänapäevases Stalini aega käsitlevas kirjandusuurimuses võetaksegi valdavalt vaatluse alla kirjandusse puutuvate institutsioonide toimimine (Hennoste 2011; Kreegipuu 2005), sh tsensuur (Veskimägi 1996), kirjanike elusaatused ja kirjutamistingimused (Kalda 2001; Olesk 2002; Annuk 2006). Teoreetilistes käsitlustes lahatakse nt sotsialistliku realismi terminid (Undusk 2008; Veidemann 2001). Eeskätt ilukirjandustekstidele keskenduvaid uurimusi aga kuigi palju pole (Undusk 1994; Märka 1998; Veidemann 2011; Hasselblatt 2015; Velsker 2019). Stalinismiaja ilukirjandust on mingil määral vaadeldud akadeemilistes monograafiates, kus kultuurinähtuste analüüsi kõrval mõtestatakse ka nõukogude perioodi käsitlemise metodoloogiat (Ross 2018; Annus 2019). Üldiselt aga pole toonase kunsti poliitilise ambitsiooni kõrval pööratud eriti tähelepanu selle esteetilisele olemusele. Tõdetakse küll, et nõukogude kunst loob reaalsusest ilustatud pildi või illustreerib tollast ideoloogiat, kuid küsimus, milles see estetiseerimine täpsemalt seisneb, pakub veel uurimisvõimalusi.

Artiklis analüüsin nõukogude aja kujutamist eesti proosas aastatel 1945–1956.² Sel perioodil ilmus võrdlemisi vähe algupärandeid ja nende seas leidis omakorda kasinalt kaasajakujutusi (Epner 2001: 383). Analüüsin üheksat teost, milles kujutatakse aega sõja lõpust kuni 1954. aastani. Ajastuomaselt on neist enamiku žanrimääratluseks jutustus: Osvald Toominga „Kaevandus elab”, „Seljad vastamisi”, „Rajad suunduvad suurele teele” (ilmunud kogumikus „Uued inimesed”, 1948), Hans Leberechti „Valgus Koordis” (1949) ja „Teel” (1951). Vaatluse all on ka Paul Viidingu novell „Sild” samanimelisest kogumikust (1947), esimeseks kaasajaaineliseks romaaniks nimetatud Osvald Toominga „Roheline kuld” (1950), Egon Ranneti

¹ Kultuurielu oli partei juhtimise all: seati sisse tsentraliseeritud institutsioonide süsteem ja ideoloogilised nõuded, mille eirajaid ähvardas represseerimine. Ideoloogia pealetungi Eestis algatas 1946. aasta Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee otsus ajakirjade Zvezda ja Leningrad kohta. Järgmiseks kultuurielu mõjutavaks kanooniliseks tekstiks oli artikkel „Ühest antipatriootlikust teatrikriitikute rühmast” 1949. aasta Pravdas, mis on seotud nn kodanliku natsionalismi vastase kampaaniaga. Kultuurielu kõige ulatuslikum piiramine ja selles osalejate represseerimine päädis 1949. aasta märtsiküüditamise ja 1950. aasta EK(b)P KK VIII pleenumiga. (Kreegipuu 2007: 352–358)

² Sõjaaegse perioodi jätan välja katkendlikkuse ja sõjaajale omase propaganda tõttu; Stalini surma järel aga ei toimunud kultuuris veel väga selgeid muutusi, mistõttu kaasan vaatlusse ka stalinismi taltumise aja, mis tipnes Hruštšovi ettekandega isikukultuse kriitikast NLKP XX kongressil 1956. a.

olukirjeldus „Seltsimehed Torist” (1953) ning Juhan Smuuli jutukogu „Kirjad Sõgedate külast” (1955). Valikus lähtusin sellest, kas teosed on ilmunud raamatutena, kuigi peaaegu kõik olid enne ilmunud ka ajakirjanduses. Raamatuna avaldamiseks loa saamine, samuti mõnele osaks saanud auhind³ kinnitab nende teoste formaalselt keskset staatust kirjanduspildis.

„Eesti kirjandusloos” võetakse kaasajaainelise proosa kulg kokku järgmiselt:

Tüüpiline loo-mudel sisaldab kolm tegelasrühma: nõukogude süsteemi aktiivsed rajajad (partorg, aktivistid kehvikute hulgast), selle avalikud või maskeeritud vaenlased (kulakud) ning kõhklejad, kes teose lõpus asuvad nõukogude võimu poolele (keskmikud). Lugu algab sageli nõukogude aktivisti saabumisega külla, kus ta võtab juhtida mingi suurema töö või ühissetevõtmise; tööd takistavad klassivaenlaste salakavalad intriigid; vaenlane paljastatakse, raskused ületatakse ja töö viiakse võidukalt lõpule; loo lõpus kõlab kiitus nõukogude võimule ning visandatakse sümbolkujundi abil (laps, valgus vms) tulevikuperspektiiv. (Epner 2001: 383)

Süžee üldplaan ongi toonastes lugudes nii lihtne. Kui aga lähemalt vaadata teostes leiduvaid kirjeldusi, sündmuste või tegelaste kujutamist, ilmneb neis keerukus ja vasturääkivus, mis on osaliselt tingitud nõrgast kunstilisest tasemest: kaugeltki mitte kõik kirjutatu polnud esteetiliselt läbimõeldud või -tunnetatud. Samal ajal paistavad selle vastuolulisuse taga olevat loometingimused ehk tollane ideoloogiline kontekst. Kuna vastuolulisus ei saanud olla kunstikavatsuslik eesmärk, siis ei saanud sellele omaaegseis tõlgendusis osutada.

Artiklis pööran tähelepanu just sellele vastuolulisusele. Fookuses on koosoleku motiiv. Igas vaadeldavas teoses leidub vähemasti üks detailne koosolekukujutus. Koosolekute pidamine on neis raamatutes avanevas maailmas nii tavaline, et isegi lapsed mängivad seda (Smuul 1955: 191–192). Pealegi on koosolekul tähtis roll nii süžees (nt pingearengu alguse või kulminatsioonina) kui ka kirjandusele seatud ideoloogilises kasvatuslikus ülesandes.

Koosolek on sündmus, mis soodustab pingete kerkimist: sinna võivad küll koguneda eri arusaamadega inimesed, aga koosoleku käigus tuleb tavaliselt leida mingi ühisosa. Koosolekute eesmärk on mõne elu- või töökorraldust puudutava küsimuse arutelu ning kui mitte üksmeelele jõudmine, siis demokraatiale omaselt vaidluste lahendamine hääletusega. Nõnda toimub koosolekul alati (olgu demokraatlikus või autoritaarses keskkonnas) erinevuste ühtlustamine – küsimus on, mil määral võetakse selle käigus erinevusi arvesse. Stalinistlikus mõtteraamistikus loodud kirjanduses on eriarvamuste suhestamise, läbirääkimise ja ühisosa leidmise kujutamine sattunud iseäranis varjundirikkasse valgusse, kuna ühelt poolt räägiti (töö)rahva võimust, teisalt aga valitses usk ühte kindlasse tõesse ja kohustus jõuda selleni võimalikult kiiresti (Kojevnikov 2000: 167–168).

³ Hans Leberechti jutustus „Valgus Koordis” võitis romaanivõistluse ja sai Stalini preemia, Nõukogude Eesti preemia pälvis 1949. a Osvald Toominga jutustuse „Kaevandus elab” ja 1959. a Juhan Smuul teose „Kirjad Sõgedate külast” eest.

Süžee seisukohast on koosolekute kujutamine kompaktne viis näidata tegelaste käitumisajendeid, võimusuhteid ning maailmavaateid. Koosolekustseenis väheneb eepiline ja suureneb dramaatiline alge, mis annab võimaluse avada vahetult (nt kellegi otsekõnena) teose ideoloogilist plaani, mida muu tegevuse kaudu saab vaid kaudselt väljendada. Tihti hakkab selles episoodis hargnema probleem või jõutakse lahenduseni. Mõnikord, eriti ilmekalt romaanis „Roheline kuld”, tähistabki nii pinge arengu kui ka lõpplahenduse verstaaposte koosolekustseen.

Koosolekustseen võimaldab jälgida korraga nii teoses kujutatud töökollektiivi kui ka üksikuid osalejaid. Tegelasid määratletakse ameti kaudu: insener, direktor, parteiorganisaator, markšneider jne. Isegi kui loo algul on külakogukond veel harali, koondub selle tegevus õige pea mingi ühissettevõtmise ümber, millesse panustamiseks saavad kõik rolli (nt uusmaasaajast saab kolhoosi lauda töötaja). Töökogukonda võib vaadelda kui ühiskonnamudelit oma kolleegide, ülemuste, spetsialistide ja lihttöölisega ning koosolek pakub seejuures platvormi, millelt teha üldistusi ühiskonna kujutamise kohta.

Sotsialistliku realismi saatuslik vastuolu

Teostes ilmnev vastuolulisus on seotud 1934. aastal esimesel üleliidulisel nõukogude kirjanike kongressil tutvustatud sotsialistliku realismi määratlusega:⁴

Sotsialistlik realism, mis on nõukogude ilukirjanduse ja kirjanduskriitika põhiline meetod, nõuab kunstnikult tegelikkuse tõepärasust, ajalooliselt konkreetset kujutamist selle revolutsioonilises arengus. Sealjuures peavad tegelikkuse kunstilise kujutamise tõepärasus ja ajalooline konkreetus seostuma ülesandega kasvatada ja kujundada töötajaid ideeliselt ümber sotsialismi vaimus. (Tsit Undusk 2013: 39 järgi; minu sõrendus – I. S.)

Kultuuri- ja kirjanduskäsitlejad pole mööda vaadanud sotsialistliku realismi määratluse „saatuslikuks lõheks” või „modaalseks skisofreeniaks” nimetatud (Clark 1981: 37) vastuolust. Nõukogude kultuuri uurija Katerina Clarki sõnul nähaksegi selles sotsrealismi põhiprobleemi, mis on põhjustanud kirjanduses ebaveenvaid hüppeid realistliku ja utoopilise modaalsuse vahel: ühekorraga tuli kujutada nii seda, „mis on”, kui ka seda, „mis peaks olema” (Clark 1981: 37). Teine nõukogude kultuuri uurija Jevgeni Dobrenko märgib, et juba nimetus „sotsialistlik realism” on oksüü-

⁴ *Sotsialistlik realism* jõudis terminina avalikkuseni paar aastat enne kirjanike kongressi (1932. a Gronski kõnes), misjärel algas arutelu selle esteetiliste tunnuste üle (Clark 1981: 27). 1934. a kongressil fikseeriti selle olemus ametlikult, kuigi kindlaks määratud tunnused ei olnud uued, sest mitut esteetilist põhimõtet (nt klassipõhisus ja parteilisus) oli tutvustanud ja väärtustanud juba RAPP (Российская ассоциация пролетарских писателей, üks peamisi loomeliite enne Nõukogude Kirjanike Liidu asutamist) (Dobrenko 2011a: 49). Need omakorda väideti pärinevat alustekstidest, milleks olid Lenini artikkel „Partei organisatsioon ja partei kirjandus” (1905), Maksim Gorki artiklid tema teosest „Kirjandusest” (1933, e k 1948) ning Gorki ja Ždanovi kõned samal kongressil (Clark 1981: 27).

moron, kuna sotsialism on eesmärk, mille poole püüelda, lootus. Kohasem nimetus oleks „sotsialistlik romantism”: „Elu saab kujutada kas „tõetruult” (sel juhul oleks see realism) või selle „revolutsioonilises arengus” (s.o mitte päris tõetruult, vaid romantiliselt). Aga nende kahe asja lepitamine ei ole lihtne ülesanne.” (Dobrenko 2011b: 109)

Sotsialistliku realismi vastuolulisust puudutasid juba 1934. aastal kirjanike kongressil peetud kanoonilised kõned. Andrei Ždanov kutsus üles kujutama eeskätt tööliste-talupoegade elu, mis seisneb ühelt poolt tõsises töös, teisalt kangelastegudes ja hiilgavates tulevikuväljavaadetes. Seejuures polevat viimase puhul tegu utopiaga – sel žanril oli negatiivne tähendusvarjund, tähistades nn terve realismi vastandit (Günther 2011: 90) –, kuna tulevikku valmistatakse ette juba „täna”. (Zhdanov 2004) Maksim Gorki kõne keskmes oli revolutsioonilise romantismi idee, mis pidi sünteesima fakti ja müüdi, tuleviku ja oleviku, realismi ja romantismi vastuolulisi suhteid (Günther 2011: 103). Nimelt selle asemel et reaalsuse olemus anda edasi mingi kompaktse kujundina – mis tähendaks lihtsalt realismi –, tuleks Gorki sõnul kujutada hoopis arusaama sellest, mis on „vajalik ja võimalik”. Nii jõutaks romantismini, mis ergutaks revolutsioonilist suhtumist reaalsusse ning mis „praktiliselt muudaks maailma”. (Gorky 2004) Seega seletabki Gorki sotsialistlikku realismi romantismi kaudu.

Kuigi 1930-ndail näis olevat saavutatud kirjandusteoreetiline kokkulepe, milises suhtes kombineeruvad realism ja romantism sotsialistlikus realismis, põhjustas nende pooluste (lepitamatu) pinge ebakõla ka hilisemates aruteludes. Samuti ei oldud rahul sellega, kui sotsialistlikku realismi selgitati nn vanu mõisteid kasutades ehk romantismi ja realismi „varieeruva kombinatsioonina” (Semper 1948: 1514). 1947. aastal kutsus Boris Bialik kirjanikke kujutama tegelikkust varasemast kõrgelennulisemalt ja poeetilisemalt. Selline üleskutse osutas asjaolule, justkui valitseks Ždanovi eristuses „tõsine töö” ja „homsed hiilgavad väljavaated” nii suur lõhe, et tõist igapäevaelu tuleks romantiseerida. Tasakaal, mida Ždanov oli püüdnud nende pooluste vahele tekitada, sattus tahtmatult löögi alla. (Heller 1997: 67) Probleemi püüdis lahendada Literaturnaja Gazeta peatoimetaja Vladimir Jermilov, kelle hinnangul olevat poeetilisus ja romantilisus saanudki nõukoguliku elu reaalsuseks – polevat midagi romantiseerida, vaid olemasolevat tõetruult kujutada (Dobrenko 2011c: 179).

1952. aastal NLKP XIX kongressist alates hakati aga nõudma suuremat rõhku vigade kujutamisel: kutsuti üles näitama nn elutõde ja kasutama satiiri, kritiseeriti varasema kirjanduse konfliktitust. Oodati, et kirjanikud hakkaksid taas valvsalt vigu ja vaenlasi paljastama (unustamata seejuures ajastu ilu ja kangelaslikkust). Negatiivse ja positiivse õige vahekord pidi nüüdsest peituma kujutatatu tüüpilisuses: tuli kujutada seda, mis oli ajale ja oludele iseloomulik. Lähtuti Georgi Malenkovi kõnest partei XIX kongressil, mille järgi polnud tüüpilisus mingi statistiline keskmine, „vaid see, mis kõige täielikumalt ja teravamalt väljendab antud sotsiaalse jõu olemust” (Kommunismi tähis 1952: 1195). Seda sotsiaalset jõudu ei pruukinud kõik veel piisava selgusega tajuda. Kirjanikult oodatigi, et tüüpilisuse tabamisega toob ta nähtavale „uue idusid vanas”, selleks aga tuli tal vaadelda tegelikkust taas „revolutsioonilises arenguprotsessis” (Semper 1948: 1502). Seega kinnistati tüüpilise tähenduse see-

sama sotsialistliku realismi määratluses peituv vastuolu, toomata selgust sotsialistliku realismi kirjandusse. N-ö tüüpilise kujutamine tähendas jätkuvalt, et tegeliku elu probleeme (majanduslikke raskusi või poliitilisi repressioone) ei tohtinud kujutada (Dobrenko 2011b: 101). Endistviisi pidi kirjanik leidma kompromissi selle vahel, mis päriselt eksisteerib ja mis peaks olema (Günther 2011: 92).

Realismi ja romantismi vastuolulisust sotsrealismis aitab selgitada ka teine sellele kunstivoolule esitatud nõue: ajaline kulg pidi olema kooskõlas marksistliku ajalookäsitusega. Rasket minevikku tuli näidata sotsialistliku revolutsiooni ettevalmistusena, olevik pidi sisaldama helge tuleviku märke. Ainult tulevikku ei saanud sotsrealistlikult kujutada, kuna kommunismi saabudes poleks enam arenguvõimalusi (ega -vajadusi) (Dobrenko 2011b: 101). See mõte kajastub ka omaaegsetes käsitlustes, kus märgitakse sotsrealismi püüdu kujutada „tänast päeva homse päeva valguses” (Timofejev 1957: 136). (Võrdluseks sellele toob Johannes Semper (1948: 1513) kriitilise realismi, kus näidatakse „tänast päeva eilse päeva produktina.”) Kuid sotsrealismilt nõutud oleviku ja tuleviku suhe, see n-ö homse päeva valgus tänases, on üsna omapärane. Kui teiste esteetiliste normide järgi loodud kunstiteostes võidakse kaasaja tegelikkust puudutavaid unistusi, hirme jm kujutada minevikuliselt või tulevikuliselt, siis sotsrealismi eripära seisneb helge tuleviku märkide esitamises realistlikult, kaasaegse fiktsionaalse maailma tõepärase osana, mis mõistagi nõuab omajagu esteetilist pingutust (Dobrenko 2007: 5, 2011b: 110).

Kodumaistest sotsialistliku realismi käsitlejatest on sellele nn dialektilisele vastuolule tähelepanu juhtinud Jaan Undusk (2013). Ta avardab selle kogu kultuuri ja teisigi eluvaldkondi dikteerivaks mehhanismiks: see on kujundatud sihipäraseks tööriistaks, andes võimukandjatele, sh kriitikutele, võimaluse rünnata keda tahes, ning põhjustab kultuurielus nn dialektilist ärevust, millega kaasneb pidev enesekorrekatuur ja puhastus (Undusk 2013: 51–52).⁵

Koosolekud ja demokraatia stalinistlikus kontekstis

Nõukogude ühiskonnale oli iseloomulik peen koosolekukultuur: kõnesid ja arutlusi peeti mitmesuguste nimetuste ja käitumisreeglitega sündmustel. Näiteks oli üks koosolekutüüp (nõupidamine või arutelukoosolek, *vn обсуждение*) ette nähtud selleks, et osalejad võtaksid teadmiseks mõne kõrgema instantsi otsused. Diskussiooniks, dispuudiks või sessiooniks (*дискуссия*) nimetatud koosolekutel tuli osalejatel

⁵ Dialektilisi vastuolusid leidub ka kriitikas. Näiteks Endel Nirk kirjutab Toominga kogumiku „Uued inimesed” arvustuses: „Et nähtus oli ja on üsnagi sageli esinev, selles pole kahtlust, kuid vajalik oleks asjaolu sügavamalt valgustada ja näidata, et see pole meie ühiskonnale tüüpiline” (Nirk 1948: 1011). Nirk kritiseerib asjaolu, et Tooming on kujutanud nõukogude ametkondade vastutavatel kohtadel ebakompetentseid töötajaid. Ühtlasi annab lause tunnustust sõna *tüüpiline* aktuaalsusest ja keerukusest. Lauset saab tõlgendada nii, et on midagi, aga seda ei peaks olema, või siis et „nähtus” on küll praegu, kuid ei ole tulevikus. Seda võib näha realistliku ja romantilise või oleviku ja tuleviku keeruka, vastuolulise kooseksisteerimisena. Unduski arusaama järgi väljendatakse selles ärevalt ja ennast kaitsvalt korraga kaht vastupidist mõtet: Tooming tegi õigesti ja valesti.

arutada mingit küsimust, mille osas polnud võimud veel seisukohta võtnud. Diskussiooni ajal oli seega lubatud lahkarmumusi, kuid hääletamistulemus või sündmust jälginud võimuesindaja otsus pidi välistama edaspidised erimeelsused. (Kojevnikov 2000: 150)⁶ Kaasamise põhimõtte alusel võib koosolekutüübid jagada kaheks: n-ö demokraatliku olemusega koosolekutel oli võimalik lõpptulemuse kujunemisel kaasa rääkida, autoritaarsematel koosviibimistel kuulutati kokkutulnutele, kuidas on otsustanud võimuinstantsid. Mõistagi ei saa ilukirjandusteoste puhul täpselt öelda, millise koosolekutüübiga on tegu, aga saab aimu, kuidas kujutatakse probleemide arutamist ja otsuste langetamist – ühiskondliku suhtlemise ja koostöömise põhimõtteid.

NSV Liidu suhe demokraatiaga on õigupoolest liiga sügav ja keeruline teema, et siinses artiklis seda põhjalikult kirjeldada. Siiski tuleb märkida, et aastatel 1936–1977 kehtinud NSV Liidu põhiseadus esitleb riiki niisama demokraatlikuna, nagu olid lääne riigid – näiteks on selles fikseeritud võimude lahususe idee ja liikmesriikide laialdased vabadused (Getty 1991: 19), aga ka sõna-, trüki- ja koosolekuvabadus. Viimane olevat vajalik „sotsialistliku korra kindlustamiseks” (Nõukogude 1953: 34, § 125). Tõsi küll, tegu oli töörahva demokraatiaga, mis on kohane (kommunismi poole pürgivatele) sotsialistlikele riikidele ja mis on „parim, eesrindlikum rahvalitsusvorm”, mitte kodanliku demokraatiaga, mis valitses kapitalistlikes maades. Neid nn demokraatiad eristab suhtumine eriarvamustesse: nõukogude demokraatias ei eksisteeri opositsiooni ega teisi parteisid. Seda põhjendatakse asjaoluga, et teistsugune hääl poliitikas, aga ka nõukogude ühiskonnas üldiselt on ebamõistlik, lausa kahjulik ning nõukogude ühiskonnas klasside puudumise tõttu nagunii olematu. (Päll 1945) Nõukogude demokraatia kontseptsioonis näib niisamuti nagu sotsrealistliku maailmamõistmise puhul olevat segunenud see, „mis on”, sellega, „mis peaks olema”. Teisi häáli küll eksisteerib, kuid ideaalis koonduvad kõik ühe häälele taha – reaalselt olukorda aga kirjeldatakse, lähtudes ideaalist, mille poole (alles) püüeldakse.

Demokraatiamäng käis ka teaduselus. Võimuladvikus tehtud eeltöö tulemusel korraldati suuri diskussioone-nõupidamisi, mille käigus etendati altpoolt üles algatatud probleemi lahendamist: võeti sõna kehtiva korralduse osas, kritiseerides üht või teist juhti ja tema meetodit või teaduslikke põhimõtteid. Seejärel anti sõna rünnatavale poolele, kellel tuli kriitikale reageerida end õigustades või oma vigu tunnustades. Kehtis kirjutamata reegel, et diskussiooni käigus pidi rünnatav pool end (mööduka) eneskriitikaga n-ö relvituks tegema – ainult nii oli tal võimalik end mingilgi moel päästa. (Kojevnikov 2000: 161) Eneskriitikal oli stalinistlikus ühiskonnas sümboolne roll: see aitas parteil leida omaenese vigu ilma välise kriitikata (Kojevnikov 2000: 153). Niisiis oli tegu rituaalse sündmusega: demokraatliku arutlemise asemel otsustas lõpptulemuse kompromiss rituaalireeglite ja varem planeeritud sündmuskäigu vahel.

⁶ Teaduses toimuvaid võimumänge uurinud Alexei Kojevnikov (2000: 150) loetleb teisigi sõnu, mis tähistavad arutelu hõlmavaid koosolekuid (eestikeelsed tõlked vastavalt „Vene-eesti sõnaraamatule”, vt Muhel 1970): *собрание* 'koosolek', *совещание* 'nõupidamine', *заседание* 'istung'; *коосolek*, *приём* 'vastuvõtt', *сессия* 'sessioon, istungjärg', *встреча* 'kohtumine'.

Nõnda segunesid demokraatlikud toimingud, näiteks koosolekud-nõupidamised,⁷ ettemääratud stsenaariumi ja lõpplahendusega. Arvamuse avaldamise võimaluse asemel võis olla sündmuse eesmärk hoopis inimeste represseerimine, propaganda või võimulang.

Koosolekud ja demokraatia sotsrealismi tingimustes

Stalinistlikus ühiskonnas koosolekute väärtustamise põhjuseid avab direktor Pirn jutustuses „Kaevandus elab”: „Nõukogude riigis on rahvas peremees, temale kuulub mitte ainult kaasarääkiv, vaid ka otsustav sõna” (Tooming 1948: 35). Niisamuti toob koosolekute häid omadusi välja metsapunkti juhataja Osmus romaanis „Roheline kuld”: „Meil on demokraatlik kord, igaühel on sõnaõigus. Meie ei võta oma külaliselt õigust meie tööd kritiseerida, teha ettepanekuid...” (Tooming 1950: 223) Kumbki tegelane ei ole küll positiivne kangelane, viimane on lausa nn maskeeritud vaenlane, aga (just sel põhjusel) on nad pidanud ära õppima õige retoorika.

Koosoleku väärtuseks peetakse ka infovahetust: „Sagedased üldkoosolekud, kõigi põletavate küsimuste kollektiivne arutelu andis häid tulemusi” (Rannet 1953: 46). Hinnatakse tihedat suhtlust, kuna see võimaldab kõikide kolleegide omavahelist tööjärelvalvet. Direktor Pärn sõnab alluvatele: „Kui vaja, lööge rusikaga ka minu lauale!” (Rannet 1953: 43) Oluliseks peetakse koosolekute avalikkust ja läbipaistvust ning kritiseeritakse otsuste langetamist kinniste uste taga. Näiteks kurdab „Rohelise kulla” negatiivne tegelane Osmus oma eetiliselt äraspidises sisemonoloogis, et teda on justkui enese teadmata koosolekule meelitatud: „Neetud metsaülem, kas ta meele ei vedanud mind sellesse lõksu [---] – kõigi nende metsavahikäbide ees ei saa ju probleeme arutada otseselt, nagu mees mehega” (Tooming 1950: 79).

Asjaajamise läbipaistvust on positiivsena esile tõstetud ka toonases kriitikas. Endel Nirk on Osvald Toomingu jutustuse „Kaevandus elab” kohta märkinud:

Algul, pärast kaevanduse rikkemist, valitseb üldine nõutus. Juhtkond arutab asja omaette, isoleeritult, ega suuda leida väljapääsu. Ettepanekuid on mitmesuguseid, kuid kõik nad on ühtemoodi vähetõotavad [---] Kuid parteiorganisaator Palu vahendusel viiakse kogu probleem kaevanduse kollektiivi ette – ja siin see lahendatakse. (Nirk 1948: 1005)

Siit jääb mulje, et koosoleku avalikkus on oluline, et kõik saaks oma sõna öelda. Suuresti on koosolekuid kujutatudki kui demokraatlikke sündmusi koos nendele omase mitmehäälsusega. Näiteks lastakse kõlada protestihääli: „Kurrat, kas siin antakse tööinimesele sõna või mitte?” (Tooming 1948: 37), ironiseeritakse: „Ma... ei tulnud... jutlusele...” (Tooming 1948: 21), ollakse purjus. Kõige ilmekamalt avaneb demokraatlik koosolek Smuuli „Kirjades...”. Seal lennutatakse kord naljatlevaid, kord agressiivseid

⁷ Isegi riiginimi on koosolekutega seotud: nõukogud on paratamatult seotud nõupidamisega. NSV Liidu konstitutsioon väidab üsna demokraatlikult, et „[k]ogu võim NSV Liidus kuulub linna ja maa töörahvale töörahva saadikute nõukogude näol” (Nõukogude 1953: 3, § 3).

kriitikanooli muidu positiivse tegelase, kolhoosiesimehe pihta.⁸ Sõna saab nn palvevend, mille peale komnoored protesteerivad. Koosviibimise lõpuks vormub osalejate seas otsus, et kunagi tehtud partei resolutsioon tuleb tühistada. (Smuul 1955: 18–25) See on veenev kujutus demokraatlikust alt-üles liikuvast kodanikujõust.

Ent nagu Nirgi kirjeldatud koosolek Toominga jutus, nii ilmestavad ka pea kõik teised seesugused stseenid, kuidas demokraatlikust mõttevahetusest saab täieliku üksmeele väljendus: mitmest valikust jääb kiiresti alles üksainus võimalus ning demokraatlik mitmehäälsus suubub konsensuseks. Selles võibki tabada sotsrealismi saatuslikku vastuolu (modaalset lõhet, dialektilist ärevust): ebatäiuslik kodanlik demokraatia („mis on”) moondub ideaalseks nõukogude demokraatiaks, ilma opositsiooni ja teise hääleta („mis peaks olema”).

Kujutusviisi nihet rõhutab see, kui enesestmõistetavalt kõneldakse üksmeelsusest: „Olete jõudnud otsusele, loen seda teie nägudelt [---] Vist keegi meist enam ei kahtle [---] Kuid enne kui tõstate käed otsuse vastuvõtmiseks [---].” (Tooming 1948: 46) Eriarvamusele jääb vaid negatiivne tegelaskuju, või siis osutatakse sellele võimalusele kui sobimatuks: „Kui ka oligi teisitimõtlejaid, kui võib-olla leidus kõhklejaid ja raskustepelgajaid, vaikisid need arglikult üldise vaimustuse ees” (Tooming 1948: 47–48). Koosolekud lõpevad üleüldise vaimustusega, kui „kõigis nurkades korruga [puhkeb] vali kiidutorm”, ja täieliku üksmeelega: „just nõnda oleks praegu valmis hüüdma küll vist igaüks mitmesajast saalisolijast” (Tooming 1950: 262). On tähelepanuväärne, et mida rohkem märgitakse masside kaasamist ja arvamusevõimaluste paljusust, seda enam toonitatakse üheleainsale seisukohale jõudmist.

Teostes leiduvat demokraatia kriitikat tehakse peamiselt nõrkade juhtide kujutuse kaudu, näiteks direktor Pirn jutustuses „Kaevandus elab” või koolidirektor Mesilane jutustuses „Seljad vastamisi”. Nendega seostatakse vabariigiaegseid (n-ö tagurlikke) hoiakuid, nemad esindavad endisaegset demokraatiat. Näiteks direktor Pirnil on „nõrkus koosolekute vastu nagu ikka inimestel, kes kardavad suure vastutuse koormat”, mistõttu probleemide lahendamine venib (Tooming 1948: 19–20). Samal ajal vajaks Nõukogude aeg uut töörahva demokraatiat ja juhte, kel oleks „kiire otsustusvõime, initsiatiiv” (Tooming 1948: 19). Koosolekuid, rahva arvamuse küsimist ja talle otsustusõiguse andmist kritiseeritakse, kui selle tulemusel ei suudeta kiiresti kujundada jõulist ühte häält.

Koosoleku motiivi ideoloogiline alltekst

Realistlikult kujutatud demokraatliku algatuse moondumist utopistlikuks nn nõukogulikuks demokraatiaks aitab selgitada sotsrealistlike lugude ideoloogiline alltekst. Katerina Clarki sõnul seisneb sotsrealistlikele romaanidele omane nn ülemsüžee (ingl *masterplot*) teosest teosesse korduvates sündmustes, juhtmotiivides ning moodustab juhuslike detailide, tegelastüüpide, kõrvalliinide keskel loo telje. Ülemsüžeed kujundab ideoloogiline alltekst: marksistlik-leninlik ajalookäsitlus, mille järgi ajaloo

⁸ Omaaegses kriitikas peeti esimehele tehtud etteheiteid õigustatuks (vt Utt 1956: 378), seega võib minu tõlgendus esimehest olla liiga positiivne.

kulg arenevas suunas põhineb spontaansuse ja teadlikkuse dialektikal. „Teadlikkus” osutab selles dialektilises mudelis tegevusele, mida kontrollivad, distsiplineerivad ja juhivad poliitiliselt teadlikud inimesed; „spontaansus” tähistab aga seda, mida ei juhi täielik poliitiline teadlikkus ning mis toimub juhuslikult, koordineerimata või lausa anarhiliselt. Spontaanse ja teadliku jõu dialektilise võitluse käigus kujunevad aina arenenumad spontaansuse ja teadlikkuse sünteesid, päädides ajaloolise arengu kõrgeima astmega – kommunismiga, mil dialektika laheneb. Lõplik süntees tähendab teadlikkuse võitu, kuid see teadlikkus ei pörku enam spontaansusega: kommunismis ei ole inimeste loomulikud vajadused ja ühiskonna huvid vastuolus, st laheneb igikestev üksikisiku ja ühiskonna konflikt. (Clark 1981: 5, 10, 15–16)

Üks selle allteksti vormitud ülemsüžee motiiv peamises nõukogude romaani-tüübis – tootmisromaanis, millele vastavad siinses artiklis vaadeldavad teosed⁹ – ongi massikoosolek või kohtumine väiksemates gruppides, kus peategelane avab oma tegevusplaani (Clark 1981: 257). Kuid koosoleku motiiv paistab teiste seast silma seetõttu, et see sisaldab ka iseenesest spontaansuse ja teadlikkuse dialektikat: spontaanne töörahvas, kes ei tea, kuidas õigesti toimida, saab teadliku(ma)ks kangelase tegevuse (sh kõne) kaudu koosolekul – osalejates selgineb arusaam nii ebaõiglasest minevikust, helgest tulevikust kui ka sellest, mida tuleb omaalgatusliku jõu ja julgusega teha kommunistliku tuleviku nimel. Koosoleku käigus õhnestatakse ka vastase eksitavat tegevust, mis muidu juhiks teadlikkusest eemale.

Koosoleku keskseim osa ehk spontaanse jõu teadlikuks tegemine seisneb kangelase kõnes, mis on muust tekstist esile tõstetud, nii et ainuüksi selles on võimalik näha sotsrealismile omast realismi ja romantismi, oleviku ja tuleviku segunemist. Clarki sõnul tuleks seda vastuolu tõlgendada terava konflikti asemel hoopis eri väärtusruumide, tava- ja ideaalmaailma dialoogi(katse)na. Kõik, mida teoses kujutatakse realistliku ja olevikulisena, saab oma väärtuse ideaalmaailma taustal, kas siis seoses nn suure minevikuga, milleks nõukogude kontekstis on 1917. aasta oktoobrirevolutsioon, kodusõda ja mõlemad maailmasõjad, või veelgi enam, seoses suure tulevikuga ehk kommunismiga. Olevikul pole muud väärtust kui see, mis seda mineviku või tulevikuga seob. (Clark 1981: 40–41, 175)

Kõige ehedamal kujul annab sellist n-ö harmoonilist dialoogi edasi kangelase kõne, mida toetavad tegelase väärivad minevikukogemused (nt seoses sõja, selleaegsete raskuste ületamise või vennasvabariigis Venemaal töötamisega). Mis veelgi olulisem, kangelasel on selge arusaam ka tulevikust: ta teab, mis kõiki ees ootab. Vastavalt minevikukogemustele ja sellele, mille poole ühiskond liigub, koostab ta koosolekul edasise tegevusplaani.

⁹ Ainult Osvald Toominga jutustus „Seljad vastamisi” (Tooming 1948: 123–240) on lähedasem nn väarika intellektuaali romaanile (ingl *a novel about a worthy intellectual or inventor*, Clark 1981: 255). Tootmisromaanide ülemsüžee on kuus peamist osa: proloog (kangelane saab kogukonda); ülesande seadmine (kangelane märkab kogukonnas vigu, koostab tegevusplaani ja kaasab koosolekul selle teostamise kohaliku rahva); ülesande täitmine (sh takistuste ja isikliku elu probleemide esilekerkimine); kliimaks (ülesande täitmine ähvardab nurjuda); liitumine (parteiga, kangelane saab nõu ja jõudu mentorilt); lõpp (ülesanne täidetud, kangelase probleemid lahenevad ja ta omandab ühiskondliku loomuse, kogukonna töökohtade ümberjagamine – kangelane saab mentori endise koha) (Clark 1981: 256–260).

Eriti tugevat mõju avaldab kuulajatele kangelase oskus visualiseerida tulevikku. Kui metsäulem Remmelgas romaanis „Roheline kuld” näitab oma argumentide illustreerimiseks publikule piirkonna metsade ja soo kaarti, siis direktor Pärna puhul olukirjelduses „Seltsimehed Torist” tähendab „näitama” juba midagi kujundlikumat: justkui kanali avamist ideaalmaailma, kommunismi juurde. Clarki (1981: 145) järgi ongi üks tähtsamaid põhjusi, miks kangelased on teistest suuremad, see, et nad suudavad „näha” teostumatut ideaalmaailma. Direktor Pärn „näitas [---], milliseid kahjusid on toonud varasem tagurlik tööstiil” ja sellele vastukaaluks „näitas, kuhu kasvandus paari lähema aastaga välja peab jõudma”, ning „näitas, mida selleks teha tuleb” (Rannet 1953: 43). Kõne lõpeb tugeva nägemusliku efektiga: „See on elujõuline, tugev hobusekari, [---] see on elektrituledes säravad tallid”, jõudes konkreetsete piltide visandamiselt üldistuseni: „[---] see on tee üldisele jõukusele – see on tee kommunismile!” (Rannet 1953: 44)

Koosolekustseenides on olulised ka teiste tegelaste sõnavõttud. Üks kõnelembene tegelastüüp on oma tegelikku olemust varjav negatiivne tegelane, n-ö hunt lambanahas, kes esineb hooliva kollektiiviliikmena ning kuulub sageli koguni selle juhtkonda. Tema roll on eksitada spontaanset rahvahulka ja nurjata kangelase juhtimis-tegevus. Koosolekustseenis tunneb niisugused tegelased ära selle järgi, et nad kritiseerivad kangelase tegevusplaani, eksimata siiski valitseva diskursuse vastu, vaid kasutades kohaseid väljendeid. Nad valdavad nõukogude kõnepruuki vahest liigagi hästi, kaldudes nn võltspaatosse. Nii on romaanis „Roheline kuld” kujutatud metsapunkti juhatajat Osmust. Tema sõnavõttude ülepingsutatud paatos kätkeb tihti sisulist vastuolu: „Olen ikka öelnud ja kordan seda ka praegu: mina olen väike inimene, olen pisike rattake meie suure riigi võimsas hammasratastikus, kuid ma ei pörka kõrvale ühestki takistusest, mis on tarvis ületada selleks, et tuua kasu meie suurele kallile nõukogude kodumaale” (Tooming 1950: 218). Väheke tagasihoidlikkust on kangelasele küll kohane, kuid omaaegne ideaallugeja muidugi mõistab vastuolu: end väikeseks inimeseks nimetanu räägib nii palju, liiati veel iseendast. Tihtipeale reedab negatiivset tegelast ka plaanide täitmise ja normide ületamise liigne rõhutamine.

Nii kangelane kui ka „hunt lambanahas” kasutavad oma kõnet kuulajate mõjutamiseks. Kangelase juures rõhutatakse tema sõnade ja osutatu vahelise sideme paikapidavust (nt argumentide toetamine maakaardi esitlemisega või tulevikupiltide visandamine lausa üleloomulikuna, transsendentse maailmana). Ehkki negatiivne tegelane on samuti sõnaosav ja räägib vahest kujundlikumalt ja sujuvamaltki, jääb tema kõne siiski küündimatuks ja pinnapealseks: sõnade osutused on tühjad, lubadused katteta, kuna plaanide taga ei n ä h t a tegelikku olukorda, laiemat ega kaugemat pilti. Kuigi Osmus on harjunud sõnadega veenma – „oi heldeke, kui paljusid inimesi on tulnud elu jooksul üheks või teiseks mõjutada” (Tooming 1950: 82) –, siis koosoleku avalikkuse ja pinge pärast jääb ta kangelasele alla. Tema „valmiskaalutud mõtted” jooksid laiali (Tooming 1950: 82). Kangelane on koosolekuks küll valmistunud, aga ta pole kunagi oma sõnu „kaalunud”, vaid ta toetub alati tegelikule olukorrale – isegi kui ta räägib tulevikust, on see kindel, justkui juba kogetud tulevik. Negatiivse tegelase kõnet on aga kujutatud kui efektset, ent sisutühja kaardimaja, mis kukub esimese takistuse peale kokku. Koosolek osutubki selle proovikiviks, seetõttu

jäävad nii mõnedki hundid lambanahas just siis vahele, paljastades oma tegeliku olemuse (nt Osmus viimasel arutluskoosolekul, Leberechti jutustuses „Valgus Koordis” kulakuks kuulutatud talupoeg Koort kohtuistungil või Toominga loos „Seljad vastamisi” õpetaja Laanela koosolekul direktori kabinetis).

Koosolekul esineb muidugi ka kuulajaid – need on lihtsad tööinimesed, nn spontaanne jõud, kelles kasvatatakse poliitilist teadlikkust. Teadlikkuse kasvamist kujutatakse kuulajate reaktsiooni kaudu, tihti gradatsioonina: nende algne ükskõiksus või isegi pahameel taandub ning tärkab tähelepanu ja huvi. Vaikne pinge kasvab seni, kuni mõni kuulajatest murrab harda vaikuse ja annab avalikult oma vaimustusest märku: „Anne [---] ei suutnud end hoida, vaid tõstis käed ja aplodeeris kiiresti ja energiliselt” (Tooming 1950: 262). Kõne lõppu kirjeldatakse tüüpiliselt väljenditega, nagu „rõkkas saal”, „kiidumürin”, „vali kiidutorm” (Tooming 1950: 262–263).

Märk kuulajate teadlikkuse kasvamisest on seegi, kui neist saavad justkui loomusunni ajal kõnelejad. Nende kõned pole kunagi ettevalmistatud, sest need sünnivad kohapeal. Tavaliselt on need vastuseks kangelase kõnele, kuna too on aidanud sõnastada nende jaoks mõne probleemi ja/või pakkunud välja lahenduse ammu painanud murele.

Lihtne kuulajaskond ei räägi meelsasti, sellised kõned on üldjuhul napid ja rabeda-võitu. Näiteks: „Mida ma siin ikka räägin... Selge ja klaar jutt! Laseme aga masinal rihma homme laksuma...” (Rannet 1953: 45); „Mis seal veel targutada – jõgi sirgeks, ja asi vask!” (Tooming 1950: 263) Isegi kui mõni neist peab pikema kõne, juhtub see justkui neile endilegi märkamata: „Ta kaotas sõnajärje ja alles nüüd märkas, et seisab ikka veel kõikide ees. [---] // „No vaat, pidasitegi kõne maha.” // „Kõne...? [---] Mis kõnet mina nüüd... ainult et te küsisite minust enesest...” (Tooming 1950: 269)

Paljud kõnelejad peegeldavad ka oma muutumist, teadlikuks saamist: „[---] mina ei ole veel kolhoosis. Hoidsin kõrvale, na võõras tundus, eluaeg üksi rässitud ja... Olen juba mõnda aega mõtelnud... tänane tuli veel otsa... Tulen pühapäeval teiega koos talgutele...” (Tooming 1950: 269–270) Väärtushinnangute muutusi vahendab ka Smuuli minajutustaja: „Kogu koosoleku ajal ei jätnud mind maha tunne, et inimesed vaatasid häbi ja imestusega tagasi oma endisele elule ja mõtetele. Nad mõistsid südames kohutava inimese, v a n a d e tõdede üle ja märkasid korraga, kuidas koos uue eluga on muutunud ka nemad.” (Smuul 1955: 25) Niisiis kätkeb muutuse kirjeldus tihti enesekriitikat, mida peetakse koosoleku diskursuse oluliseks osaks.

Enesekaemuslik kriitikapuhang avaldub ehedaimalt Leberechti teoses „Valgus Koordis” ja Toominga jutustuses „Rajad suunduvad suurele teele”. Mõlemas kujutatakse (keskmik)talupoegade, vastavalt Johannes Vao ja Juhan Kivikillu muutumist kohtuistungil ja aktusel. Mõlemad mehed hindavad enesekriitilises valguses ümber oma senised valikud. Johannes süüdistab end selles, et usaldas nõukogude võimu pooldajate asemel kulakuks kuulutatud Koorti: „Tigeda irevil hammastega täku kombel oli ta kihutanud hädaohtliku kuristikku äärel, ja tema, Vao, oli nagu kott, nagu vagune lammas, keda jalust kinniseotuna laadale veetakse, tolknenud tema järel vankris, nägemata ja tundmata, et lendab hukatuse äärel” (Leberecht 1949: 184). Juhan süüdistab end ükskõiksuses, et oli lasknud oma lähikondsetel võimuvastase vandenõuga liiga kaugele minna – ja nii kerkib üksikinimese vastutuse küsimus

nõukogude korra tagamisel (Tooming 1948: 347). Mõlema mehe selgusele jõudmist on kujutatud psühhosomaatilise kogemusena: „[---] tal oli tekkinud äkki mingi talumatu ning vastik tunne, suus oli kibe maik – nagu oleks tema enda üle kohut mõistetud” (Leberecht 1949: 188). Mõlemad lahkuvad suure vapustuse mõjul koosolekult enne selle lõppu ja jõuavad pärast põdemisfaasi lunastava lõpuni (Toominga loos kogu süžee lõpplahenduseni), kui nad võtavad omaks teadliku nõukogude inimese hoiaku.

Vaid Leberechti jutustuses „Teel” pole valgustuslikku koosolekusteeni. Selles küll esineb erinevaid kogunemisi (nt agrotehnika ringi loeng, pidulik maaparandusjaama avamine ja laulupäev), aga puudub keskne, sotsrealistliku süžee allteksti kajastav koosolekukujutus – pole õpetlikkust, arusaamade ega käitumise muutmist. Nagu märgib Clark, on vene 1940. aastate romaanidele omane ülemsüžee elementide kuhjamine. Seetõttu ei ole neil motiividel enam varasemat ideoloogilist rolli – olla osake loost, mis näitaks marksistlik-leninlikku ajalookulgu – ning neist saavad pelgad kaunistused. (Clark 1981: 193) Nii saab tõlgendada ka koosolekut Ranneti olukirjelduses „Seltsimehed Torist”. Selles küll kujutatakse juhi valgustuslikku kõnet, kuid esineb ka koosoleku diskrediteerimist. Toris toimuvad „sagedased üldkoosolekud” (Rannet 1953: 46), aga neil räägitu ei taha koosolekul viibijatele kohale jõuda. Direktor peab koguni kokkulepitut meelde tuletama: „Koosolekul olite ju sellega kõik üksmeelselt nõus [---] See on ju teie endi kindel otsus [---].” (Rannet 1953: 46) Avatakse ka koosolekul viibijate kimbatust: „Koosolekul, kus pikalt-laialt külmrežiimi seletati, tundus asi tõepoolest päris õige ja kasulik, kuid praegu [---] seda [---] järele proovima hakata on selge rumalus” (Rannet 1953: 68). Lõpuks veenab töörahvast juhi (ja tema kaaskonna) pidev õpetussõnade kordamine ja soovitud käitumise pealesurumine, mitte aga koosolekul kõneldu sisu ega selle mõjus esitus, nagu see on teistes siin vaadeldavates teostes. Niisiis paistab mõnest teosest ka tõsiasi, et spontaanne jõud ei muutu koosolekul alati teadliku(ma)ks.

Vormilt demokraatlik, sisult autoritaarne koosolek

Olgugi ideoloogiliselt taotluselt ühemõtteline, jõuab koosolekukujutus sotsrealismi vastuoluliste nõudmiste – realistliku ja romantilise – tõttu äraspidiste lahendusteni. Tekib küsimus, kas koosolekud neis teostes on üldse rahvakesksed: kas neis väljendub rahva võim, arvamus- ja otsustusvabadus? Või on need hoopis juhikesksed sündmused, kus rõhk on ennekõike sellel, kuidas kangelane juhhib inimesi tahtma üht ja sama, st õiget?

Juhikuju rõhutamise taga võib näha marksistlikust mõtlemisest pärit probleemi, voluntarismi ja determinismi konflikti. Venemaal tuli marksismi elluviimise algul toetuda haritud proletaarlaste juhtide tegevusele, st voluntarismile tunduvalt enam, kui seda oli klassikaline marksism eeldanud arenenuma saksa tööstusliku ühiskonna puhul, kus arengu pearõhku nähti inimvälistel jõududel ehk determinismil. (Clark 1981: 17) Et revolutsioon toimus just võrdlemisi mahajäänud Venemaal, oli õigupoolest isegi paradoksaalne (Groys 2019: 28). See aga, mida peeti algul ajuti-

seks lahenduseks, kinnistus ning riigiaparaat ja juhtide võim aina kasvas ja dikteeris muutusi. Ka võimuladvikus tekkis kimbatuse, mistõttu otsiti olukorrale õigustusi ajakirjanduses – ja ka ilukirjanduses. Clark (1981: 18, 201) toob välja, et kui varasem nõukogude vene romaan on allegooriline lugu sellest, kuidas inimene saab poliitiliselt teadlikuks, sümboliseerides kogu ühiskonna arenemist, siis hilisstalinistlikus kirjanduses on rõhk sellel, kuidas individuaalne kuju (kangelane) täiustab end juhina.

See näib kehtivat ka siin analüüsitud tekstide koosolekukujutuses. Küllalt realistlikult kujutatud (keskmik)talupoegade kõhklustest ja enesekriitikast veelgi enam tuleb esile kangelaste organisatsiooniliste võimete arenemine, nende juhtimistegevus, ja mis peamine – nende täielik vajalikkus. Jutustuses „Sild” tabame kangelase koosolekul mõttelt, et igasugune rahva reaktsioon on justkui tema plaani osa. Seda, mis võiks olla koosolekul osalejate pahameele või võimu asjaajamises kahtlemise spontaanne väljendus, on esitatud kui partorgi kavalat plaani muuta inimeste meelst: „Las kõnelevad mehed vastu, las toovad välja oma kahtlused. Parem ikkagi kui see, et nad vaikiks ja nohiseksid ja oleksid ainult omateada targad. [---] Mõte [---] pidi jõudma iga meheni, muidu ei oleks maksnud üldse vaeva nägema hakatagi.” (Viiding 1947: 126) Ranneti (1953: 44) jutustuses küsib kangelane Pärn endalt kõne lõpus, kui oli visandanud kuulajatele pildid elujõulistest hobusekarjadest ja elektrituledes tallidest: „Kas ma tõesti ei suutnud neid veenda, et nemad on jõud?” Seega on kuulajate emotsioone kütva nägemusliku tulevikupildi vahendamine ühtäkki juhi kaalutletud strateegia.

Mõnes teoses mängib koosolekutel otsustaja rolli hoopis kangelase varju jäänud parteiesindaja, nt partorg, kes pälvib küll vähem jutustaja tähelepanu, kuid tema mõju süžee kulgemisele on seda märkimisväärsem. Ta on tihti kangelase mentor ja tal on vahendeid ja tarkust, et aidata mõne probleemi lahendamise hättä jäänud kangelast. Nii on ta Clarki (1981: 132–133) hinnangul kõige täiuslikum tegelaskuju. Partorg on justkui juhi juht, see rõhutab omakorda otsustamisprotsessi vertikaalsust.

Juhikesksuse toob esile ka see, et liider ärgitab tavalisi inimesi eeskujud järgima, mitte aga iseseisvalt ja kriitiliselt mõtlema. Näiteks kooliteemalises jutustuses „Seljad vastamisi” satub antagonist rünnaku alla nõukogude demokraatia: „[---] mis valimised [---] Pole erakondi ega suurt hulka kandidaate...” (Tooming 1948: 164) Peategelane õpetaja Rannak võtab seepeale ülesandeks selgitada õpilastele selle riigikorra põhimõtteid. Esimese õppetunni teema on patriotism, mille tarvis räägib Rannak õpilastele „Isamaasõja kangelastest” ning kutsub oma sõjamälestusi rääkima ühe kohaliku veterani ja ühe sõduri ema. Teiseks õppetunniks näib kujunevat metsatõisele pühapäevakule järgnev vestlus lõkke ümber, kus Rannak jutustab õpilastele „uuest inimesest” (Tooming 1948: 194). Põhimõtete otsesõnaliste selgituste asemel vestab Rannak emotsionaalseid lugusid. Mõlemal õppetunnil on ühesugune mõju: lapsed soovivad järgida autoriteetide eeskujut: „Kui saaks ka – olla selline,” ütleb üks õpilane (Tooming 1948: 195). Sarnaselt käitub jutustuse „Sild” kangelane, kui ta meeste skepsise peale annab argumenteeritud vastuse asemel sõna endisele sõdurile, kes meeste kahtluste vaigistamiseks räägib sõjas kogetud raskustest (Viiding 1947: 127).

Niisiis on demokraatliku võimalusterohkuse suubumine üheks ja ainuõigeks väljavaateks lahutamatu seotud õige juhtimise ja juhi kujutamisega. Vaid tõeline juht ei lase end demokraatlikust mitmehäälsusest eksitada ning tüürib ettevõtmise lahenduseni, mida esitatakse ainuvõimalikuna, sõltumata koosoleku demokraatlikkuse põhimõttest. Seal, kus mitmehääline realistlik demokraatlik koosolekukujutus peaks tollaste nõuete kohaselt arenema ideaalseks nõukogude demokraatiaks, mida omaaegne ideaallugeja pidi ka niimoodi mõistma, paljastub juhi autoritaarne olemus.

Rahvalt nõu või loa küsimisele küll osutatakse, kuid kõigi eest otsustab ikkagi võimupositsiooni täitja. Mõnikord on juht juba enne koosolekut ise kõik otsused langetanud. Teoses „Roheline kuld” teatab kangelane Rimmelgas asjaosalistele, et tööga tuleb liikuda raskesti ligipäätavasse metsasügavikku Kaarnamäele, ta lükab tagasi kompromissettepaneku ning lõpetab koosviibimise alluva protestisõnadest hoolimata oma otsuse kordamisega: „[---] jääb, nagu ütlesin” (Tooming 1950: 88). Kui alluv alustab oma mõtet lepitavalt: „Teeme nii, et astun mõnel teisel päeval läbi ja siis otsustame...”, vastab Rimmelgas: „Tulla võite igal ajal. Koostöö on hea asi ja arutada on meil palju. Ka sellest, kuidas Kaarnamäel tööle hakata.” (Tooming 1950: 89) Arutada ja koostööd teha võib, aga otsustab ülemus. Leidub ka äärmuslikumaid juhtumeid, kus kolhoosiesimees, kes pidi küsimuse lahendamist arutama kolhoosiga, teatab rahvale otsuse, ilma et oleks kellegagi sel teemal rääkinud. „Olemegi üksmeel!” sõnab takkapihta sellist lahendust heaks kiitev parteiorganisaator. (Tooming 1950: 401)

Mõni vormilt demokraatlik, sisult autoritaarne koosolek mõjub lausa groteskse näitemänguna. Romaani „Roheline kuld” kulminatsiooniks kujunebki selline koosolek. Toimepandud kuritegude eest vastutaja on kadunud ning tema kaasosaline pole lugejale ega tegelastele veel teatavaks tehtud. Maakonnakomitee sekretär Koitjärv (n-õ kangelase õpetaja) soovib kutsuda kokku koosoleku, et üheskoos probleemile lahendus leida (Tooming 1950: 387). Enda rolliks peab ta pelgalt rahvaalgatusliku tegevuse jälgimist: ta soovib vaadata, kuidas „Tuliksaare inimesed on küpsemises ja kasvamises niikaugelt jõudnud, et nad ise, omal jõul võõrkehad endi hulgast välja heidavad” (Tooming 1950: 388). Selgub aga, et Koitjärv ise on kavandanud kogu stsenaariumi kuni n-õ võõrkehade väljaheitmiseni. Ta varjab tõsiasja, et kurjategija on juba leitud ja et too tunnistas oma kaasosalise vastu – seega, et tõendusmaterjal on juba olemas. Varjatud faktid paljastatakse koosolekul siis, kui kõik paistab lootusetu. Demokraatlik arupidamine, mille Koitjärv esialgu välja pakub, osutub niisiis ettemääratud lõpplahendusega protseduuriks, kus tõde esialgu varjatakse lihtrahva eest ja tuuakse viimaks lagedale populistlikel kaalutlustel.

Paistab, et sellist saatuslikku lõhet pole kavatsatud teostes kujutada, või vähemasti ei saanud tollal sellele avalikult osutada – teostes pidi ju kujutatama ideaalse nõukogude demokraatia juurdumist. Stalinismi lõpupäevil aga puudutati seda ka teadlikult ja see on üks võimalikke viise, kuidas tõlgendada Juhan Smuuli „Kirjade...” neljanda osa lõppu. Selles loos sunnib üks ebameeldiv kalur vanemat kolleegi oma paatkonnast välja, nii et tolle tuleks jääda pensionile. Viimane ei taha olukorraga leppida ning otsib probleemile erinevate võimuorganite juures lahendust. Juba palju

vabama vormilise võttena jätab Smuul loo lõpu lahtiseks ning pöördub otse lugeja poole: „Minu ja teie vahel, lugupeetud lugeja, pole sõlmitud lepingut, mille järgi ma kõik probleemid teie eest peaksin ära lahendama”, küsides siis lugeja arvamust: „Kuidas te lahendaksite asja?” (Smuul 1955: 127) Sellest kumab irooniline viide ajastu demokraatlikele žestidele, millel pole mingit pistmist arvamusevabaduse või otsustusõigusega.

Kokkuvõte

Koosolekute kujutamine võimaldab vaadelda, kui kõikehõlmavalt tegeldakse sotsrealistlikus teoses ideoloogilise ülesandega. Selle motiivi kaudu mängitakse võimaluse piires läbi sotsrealistlikule süžeele omast ideoloogilist allteksti spontaansest heitlikust jõust, töörahvast, kes saab ühiskondlikult harmooniliseks jõuks – teadlikuks nõukogude(meelseks) kodanikkonnaks. Kuid sotsialistliku realismi sisemine vastulu – realistliku ja romantilise taotluse ühildamatus – põhjustab koosolekukujutuses segadust ja ebaveenvust. Sellest sünnivad teksti tähendused, mis polnud mõeldud omaaegsele ideaallugejale ning mida ilmselt ei teadvustanud ka jutustaja, ja võimalik, et isegi autor, kuid mis praegu hakkavad siiski silma.

Nimelt kohtuvad koosolekustseenides ühelt poolt vajadus rõhutada demokraatlike väärtusi (sündmuse avalikkust, inimeste valiku- ja väljendusvabadust) ja teisalt täielik konsensus: paljude võimalustega mängulaul arenenud absoluutne jõujoon, mille järgi toimub arutelu ja/või otsustustegevus ning mis viib ainuõigena esitatud lahenduseni. Mõistagi on süžee- või tegelaskujutuse iga samm loomingu- otsus, mis üldjuhul sulgeb loogiliselt teised võimalused, pealegi aitab narratiivi käima lükata tihti just jõuline ja ettevõtlik tegelaskuju. Kuid koosolekustseeni ning selle demokraatliku potentsiaali rõhutamine tõmbab tähelepanu ka viisile, kuidas see sündmus läbi mängitakse ning mida see võiks tähendada. Tavalisest tihtipeale äparduvast mitmehäälsest demokraatlikust koosolekust peaks sotsrealistliku prisma läbi saama n-ö ideaalne, ühehäälnelise demokraatia. Kunstilises kujutuses aga ei kujune realistlikult alanud demokraatlikud algatused täiuslikumaks demokraatiavormiks, vaid suubuvad autoritaarsusse. Demokraatiast jääb alles vaid reliktne või kitsilik dekoratsioon. Sellisel moel tõlgendatuna polegi stalinistlikus kirjanduses kujutatud ühiskond tegelikult elust nii kaugel, kui ollakse harjunud sotsrealistlike teoste puhul rääkima.

KIRJANDUS

Annuk, Eve 2006. Ilmi Kolla ja tema aeg: biograafilise lähenemisviisi võimalusi nõukogude aja uurimise kontekstis. (Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis 3.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Annus, Epp 2019. Sotskolonialism Eesti NSV-s: võim, kultuur, argielu. (Heuremata. Humanitaarteaduslikke monograafiaid.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

- Clark, Katerina 1981.** *The Soviet Novel: History as Ritual.* Bloomington–Chicago: University of Chicago Press.
- Dobrenko, Evgeny 2007.** *Political Economy of Socialist Realism.* New Haven–London: Yale University Press.
- Dobrenko, Evgeny 2011a.** Literary criticism and the transformation of the literary field during the cultural revolution 1928–1932. – *A History of Russian Literary Theory and Criticism: The Soviet Age and Beyond.* Toim E. Dobrenko, Galin Tihanov. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, lk 43–63.
- Dobrenko, Evgeny 2011b.** Socialist realism. – *The Cambridge Companion to Twentieth-Century Russian Literature.* Toim E. Dobrenko, Marina Balina. Cambridge: Cambridge University Press, lk 97–113.
- Dobrenko, Evgeny 2011c.** Literary criticism and the institution of literature in the era of war and late Stalinism, 1941–1953. – *A History of Russian Literary Theory and Criticism: The Soviet Age and Beyond.* Toim E. Dobrenko, Galin Tihanov. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, lk 163–183.
- Epner, Luule 2001.** Proosa ja draama kodumaal: stalinismi kammitsas. – Epp Annus, L. Epner, Ants Järv, Sirje Olesk, Eve Süvalep, Mart Velsker, Eesti kirjanduslugu. Tallinn: Koolibri, lk 378–386.
- Getty, Arch J. 1991.** State and society under Stalin: Constitutions and elections in the 1930s. – *Slavic Review*, kd 50, nr 1, lk 18–35.
- Gorky, Maxim 2004.** Soviet Literature. – Marxists Internet Archive marxists.org. <https://www.marxists.org/archive/gorky-maxim/1934/soviet-literature.htm> (11. XII 2020).
- Groys, Boris 2019.** Stalinismi totaalne kunstiteos. (Bibliotheca controversiarum.) Tlk Kajar Pruul. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Günther, Hans 2011.** Soviet literary criticism and the formulation of the aesthetics of socialist realism, 1932–1940. – *A History of Russian Literary Theory and Criticism: The Soviet Age and Beyond.* Toim Evgeny Dobrenko, Galin Tihanov. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, lk 90–108.
- Hasselblatt, Cornelius 2015.** Sotsialismi muinasjutt: kui „sotsialistlik” oli Nõukogude Eesti kirjandus? – C. Hasselblatt, Eemalt vaadates. Veerand sajandit eesti kirjandusega. (*Studia litteraria Estonica* 15.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 108–119.
- Heller, Leonid 1997.** A world of prettiness: Socialist realism and its aesthetic categories. – *Socialist Realism without Shores.* Toim Thomas Lahusen, Evgeny Dobrenko. Durham: Duke University Press, lk 51–75.
- Hennoste, Tiit 2011.** Ametiühingust rühmituseks. Eesti Nõukogude Kirjanike Liit kui kirjandusrühmitus ja tema esimene põhikiri kui kirjanduslik manifest. – *Uurimusi 1940. aastate kirjandusest.* Koost Anneli Kõvamees, Piret Viires. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 13–44.
- Kalda, Maie 2001.** Vana kaader järel-eesti ajal võimalusi proovimas. – *Keel ja Kirjandus*, nr 8, lk 572–578.
- Kojevnikov, Alexei 2000.** Games of Stalinist democracy: Ideological discussions in Soviet sciences. – *Stalinism. New Directions.* Toim Sheila Fitzpatrick. London–New York: Routledge, lk 142–175.
- Kommunismi tähis. – *Looming* 1952, nr 11, lk 1182–1196.

- Kreegipuu, Tiiu 2005.** Nõukogude kultuuripoliitika printsiibid ja rakendused Eesti NSV-s aastatel 1944–1954 kirjanduse ja trükiajakirjanduse näitel. [Magistritöö.] Tartu: Tartu Ülikool.
- Kreegipuu, Tiiu 2007.** Eesti kultuurielu sovetiseerimine: nõukogude kultuuripoliitika eesmärgid ja institutsionaalne raamistik aastatel 1944–1954. – Eesti NSV aastatel 1940–1953. Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 15 (22).) Koost Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 352–388.
- Leberecht, Hans 1949.** Valgus Koordis. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- Leberecht, Hans 1951.** Teel. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Muhel, Voldemar (koost) 1970.** Vene-eesti sõnaraamat. Neljas, parandatud ja täiendatud trükk. Tallinn: Valgus.
- Märka, Veiko 1998.** Kala hakkas mädanema südamest. – Vikerkaar, nr 10–11, lk 97–111.
- Nirk, Endel 1948.** O. Tooming: Uued inimesed. – Looming, nr 8, lk 1004–1012.
- Nõukogude 1953 = Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu konstitutsioon (põhiseadus).** NSV Liidu Ülemnõukogu kolmanda koosseisu I, II ja III istungjärgul vastuvõetud muudatuste ja täiendustega. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Olesk, Sirje 2002.** ENSV Kirjanike Liit ja EK(b)P KK kaheksas pleenum. – Kohandumise märgid. Koost Maie Kalda, Virve Sarapik. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 99–120.
- Päll, Eduard 1945.** Nõukogude demokraatiast. – Postimees 23. XI, lk 2.
- Rannet, Egon 1953.** Seltsimehed Torist. Olukirjeldus. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Ross, Johanna 2018.** Aira Kaalust Mari Saadini. Nõukogude eesti naisarenguromaan ja selle lugemisviisid. (Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis 17.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Semper, Johannes 1948.** Marksistlik-leninlik kunstiõpetus. – Looming, nr 12, lk 1497–1517.
- Smuul, Juhan 1955.** Kirjad Sõgedate külast. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Zdhanov, Andrei 2004.** Soviet literature – the richest in ideas, the most advanced literature. – Marxists Internet Archive marxists.org. https://www.marxists.org/subject/art/lit_crit/sovietwritercongress/zdhanov.htm (11. XII 2020).
- Timofejev, Leonid 1957.** Kirjandusteaduslike terminite lühisõnastik. Tlk Daniel Palgi. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Tooming, Osvald 1948.** Uued inimesed. Kolm jutustust. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- Tooming, Osvald 1950.** Roheline kuld. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Undusk, Jaan 1994.** Stalinismi müstilised ja maagilised märgid: Juhan Smuuli *Poem Stalini* oma retoorilises ümbruses. – Akadeemia, nr 9, lk 1863–1889.
- Undusk, Jaan 2008.** The fading reality of socialist realism: Aesthetics as a means of realpolitik. – Back to Baltic Memory: Lost and Found in Literature 1940–1968. Toim Eva Eglāja–Kristsons, Benedikts Kalnacs. Riga: Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūts, lk 13–27.
- Undusk, Jaan 2013.** Sotsialistliku realismi lenduv reaalsus. Esteetika kui reaalspoliitika riist. – Vikerkaar, nr 6, lk 39–61.
- Utt, Olaf 1956.** Mõtteid „Kirju Sõgedate külast” lugedes. – Looming, nr 3, lk 376–381.

- Veidemann, Rein 2001.** Sotsialistlik realism kui modernsuse projekt. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 449–454.
- Veidemann, Rein 2011.** Hans Leberecht ja tema „Valgus Koordis” – kurioosum ja paradoksid. – Uurimusi 1940. aastate eesti kirjandusest. Koost Anneli Kõvamees, Piret Viies. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 155–168.
- Velsker, Mart 2019.** Kreml ja Kreenholm, Talvepalee ja Toompea. Linnad stalinismiaja eesti luules. – Methis. Studia humaniora Estonica, nr 24, lk 85–111.
- Veskimägi, Kalju-Olev 1996.** Nõukogude unelaadne elu: tsensuur Eesti NSV-s ja tema perekemehed. Tallinn: K.-O. Veskimägi.
- Viiding, Paul 1947.** Sild. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.

Inga Sapunjan (sünd 1986), MA, Tartu Ülikooli kultuuriteaduste instituudi doktorant (Ülikooli 16, 51014 Tartu), inga.sapunjan@ut.ee

Contradictions in the depiction of Stalinist time in contemporary prose: The motive of meeting

Keywords: Estonian Soviet literature, socialist realism, democracy, authority

Stalinist literature has not received much attention from the aesthetic viewpoint. True, this could not even be expected of the criticism of the time, but a certain inconsistency can hardly escape the eye of today's reader. The reason probably lies in the internal contradiction of socialist realism – the incompatibility of realistic vs romantic or utopian modality. Things were required to be depicted at once as they were and as they should or would be in the future.

The article is focused on the depiction of meeting as one of the recurring motives in stories set in Stalin's Soviet Union. Here the contradiction is in that the relatively realistic and democratic portrayals of meetings evolve into a utopistic unanimity of the so-called workpeople's democracy, which is seen as the democratic ideal of the bright future. Such transition is accounted for by the dialectic of spontaneity and consciousness as a subtext of the social realist masterplot: in the course of the meeting the volatile force of the working people is transformed into a conscious Soviet-minded citizenship. Although the elaboration of the subtext can clearly be followed, the emphasis tends to shift from a convincing portrayal of the characters to that of the main character's leadership. In this way, many a meeting in artistic representation (as an abstraction of social relations) unintentionally discloses its authoritarian essence.

Inga Sapunjan (b. 1986), MA, University of Tartu, Institute of Cultural Research, PhD Student (Ülikooli 16, 51014 Tartu), inga.sapunjan@ut.ee